

การบูรณาการจัดการเรียนรู้วิถีชีวิตเชิงพุทธ : กรณีศึกษา
หัตถกรรมผ้าย้อมคราม ของชุมชนบ้านตาด ตำบลแพต
อำเภอคำตากล้า จังหวัดสกลนคร

THE INTEGRATED LEARNING MANAGEMENT OF BUDDHIST
INNOVATIVE WAYS OF LIFE: CASE STUDY OF INDIGO DYED FABRIC
HANDICRAFT OF TAD VILLAGE COMMUNITY PHAET SUB-DISTRICT
KHAMTAKLA DISTRICT SAKONNAKHON PROVINCE*

พระปลัดวิศิษฐ์ ขาวโน (ยืนสุข), สมควร นามสีฐาน
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตขอนแก่น
ชาธิวัฒน์ ถวิลวงษ์

มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย วิทยาเขตอีสาน
Phrapalad Wisit Chavano (Yuensuk), Somkhuam Namseethan
Mahachulalongkornrajavidyalaya University, khonkean Campus, Thailand
Charriwat Thawinwong
Mahamakut Buddhist University, Isan Campus, Thailand
E-mail: tmm7681@gmail.com

บทคัดย่อ

การวิจัยเรื่องนี้มีวัตถุประสงค์ เพื่อศึกษาสภาพ การบูรณาการจัดการเรียนรู้วิถีชีวิตเชิงพุทธ และแนวทางการบูรณาการจัดการเรียนรู้วิถีชีวิตเชิงพุทธ : กรณีศึกษาหัตถกรรมผ้าย้อมคราม ของชุมชนบ้านตาด ตำบลแพต อำเภอคำตากล้า จังหวัดสกลนคร เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ กลุ่มเป้าหมาย ได้แก่ ประชาชนชาวบ้าน จำนวน 5 ท่าน กลุ่มทอผ้าย้อมคราม จำนวน 10 ท่าน ครูโรงเรียนบ้านตาด จำนวน 3 ท่าน และพระสงฆ์วัดป่าบ้านตาด จำนวน 2 รูป รวมเป็นจำนวน 20 ท่าน/รูป ใช้แบบสัมภาษณ์แบบวิเคราะห์ข้อมูลโดยใช้วิธีเชิงพรรณนา

ผลการวิจัยพบว่า

* ได้รับบทความ: 10 มี.ค. 2563

แก้ไขบทความ: 25 พ.ค. 2563

ตอบรับตีพิมพ์: 30 มิ.ย. 2563

1. สภาพการทำฝ้าย้อมครามสืบทอดมาจากบรรพบุรุษ ชุมชนบ้านตาด เดิมย้ายมาจากฝั่งลาว มาอยู่อำเภออากาศอำนวย อำเภอคำตากล้า และอำเภอานานิเวศ มีวิถีชีวิตแบบชาวไร่ ชาวนาและชาวสวน ใช้ชีวิตแบบเรียบง่าย ในสมัยก่อนทำฝ้าย้อมครามใช้เอง เป็นการสืบทอดจากภูมิปัญญาคนรุ่นเก่า คนในหมู่บ้านทำนา ทำไร่ ทำสวน และมีการปลูกต้นครามเพื่อทำผ้าคราม เมื่อคนภายนอกรู้จัก สามารถสร้างรายได้แก่ชุมชน

2. การบูรณาการจัดการเรียนรู้วิถีเชิงพุทธ ควรนำหลักธรรมมรรคมีองค์ 8 มาใช้ในการบูรณาการ เพราะเป็นหลักธรรมที่ใช้ในการทำงาน สร้างความซื่อสัตย์ต่อตนเอง เรียนรู้วิถีชีวิตความเป็นอยู่ วัฒนธรรมประเพณี คุณธรรม จริยธรรมของชุมชนกับหัตถกรรมฝ้าย้อมคราม จัดการความร่วมมือระหว่าง บ้าน วัด โรงเรียน แหล่งสนับสนุนและแหล่งความรู้จากภายนอก ควรมีหลักในการทำงานร่วมกัน หลักในการยึดเหนี่ยวจิตใจ หลักในการผลิต และบริหารกลุ่มให้เกิดความยั่งยืน

3. แนวทางการบูรณาการจัดการเรียนรู้วิถีเชิงพุทธ : กรณีศึกษาหัตถกรรมฝ้าย้อมคราม เกิดจากความร่วมมือระหว่าง บ้าน วัด โรงเรียน โดยนำหลักธรรมมรรคมีองค์ 8 เป็นหลักธรรมที่ใช้ในการบูรณาการทำฝ้าย้อมคราม มีความพอใจใฝ่รู้ตั้งใจทำ คิดบูรณาการให้เกิดสิ่งใหม่ๆ นำมาพิจารณาเพื่อให้เกิดความสำเร็จ หลักในการยึดเหนี่ยวจิตใจต่อผู้มาเยือน คือ การเอื้อเฟื้อแบ่งปัน มีน้ำใจไมตรี พุดจาอ่อนหวาน จริงใจ รู้จักกาลเทศะ ทำสิ่งที่เป็นประโยชน์ต่อผู้อื่น ให้เกิดความภาคภูมิใจ ตั้งใจทำงาน มีความสม่ำเสมอในการทำงาน ขยันและอดทนต่อหน้าที่ที่ได้รับมอบหมาย ยิ้มแย้มแจ่มใสต่อผู้มาเยือนในชุมชน

คำสำคัญ : การบูรณาการจัดการเรียนรู้, นวัตกรรมเชิงพุทธ, หัตถกรรมฝ้าย้อมคราม

Abstract

The aims of this research were: to study the conditions, the integrated learning management of Buddhist innovative ways of life; present the ways and suggestions for the integrated learning management of Buddhist innovative ways of life in the case study of the indigo dyed fabric handicraft in Tad Village community, Phaet sub-district, Khamtakla district, Sakonnakhon

province. This study was carried out by means of the qualitative research methodology. The target-samples included 5 village philosophers, 10 members of indigo fabric dyeing group, 3 teachers in Tad village school, 2 monks in Ban Tad forest temple (total 20). The data were collected by using the interview form before being interpreted by means of the descriptive analysis.

The research results were as follows:

1. Indigo dyeing is a tradition inherited from the ancestors of the Tad villagers. The villagers have moved from Laos, speak Laos and live in the Akat Amnuai district, Khamtakla district and Wanornniwat district. Therefore, they have a way of life like a farmer for rice farming, gardening and they live a simple life. In the old days, indigo dyed fabrics were made and used only by themselves. This is inherited from the old people in the village together with farming and gardening occupations. There are indigo trees planting to make indigo cloths. When outside people know this, it brings income to the community.

2. The integrated learning management of Buddhist innovative ways of life can be done by using the eightfold noble paths in the integration together with using the following principles in the workplace, such as honesty with oneself, learning about ways of life, culture, traditions, morality and ethics of the community and indigo dyeing handicrafts in the management, cooperation between houses, temples, schools, learning source support, and external sources of knowledge, principles of working together, principles of holding the mind, production principles and sustainable group management.

3. The ways of the integrated learning management of Buddhist innovative ways of life in the case study are that indigo dyed fabric is caused

by the cooperation between houses, temples, schools, using the eightfold noble paths as a principle used in indigo dyeing; this causes satisfaction, curiosity, integrative thought of new things that were taken into consideration for success. The principles of holding the mind to visitors are generosity, friendliness, kindly speech, honesty, propriety, beneficiating the others with the highest attempt, praise, consistency and paying attention to work, intelligence, patience on duties and being in a good spirit to the community visitors.

Keywords: integrated learning management, Buddhist innovative ways of life, indigo dyed fabric handicraft

บทนำ

การเรียนรู้ในศตวรรษที่ 21 ต้องปรับจากเดิมจากที่เน้นการเรียนรู้จากชุดความรู้ที่มีความชัดเจนสามารถพิสูจน์ได้ เป็นการเรียนรู้อีกชุดหนึ่ง คือความรู้ที่ไม่ชัดเจน อาจจะไม่แม่นยำ และมีความคลุมเครือ เพื่อให้ผู้เรียนศึกษาหาคำตอบด้วยตนเอง หากจะให้ดี ความ หรือบ่งชัดลงไปอีกว่า ทักษะใดที่สำคัญที่สุดสำหรับการเรียนรู้ในศตวรรษที่ 21 คำตอบคือ แรงแบนดาลใจที่จะเรียนรู้ ซึ่งถือเป็นหัวใจที่สำคัญที่สุด และส่งผ่านแรงแบนดาลใจ เหล่านี้ไปยังผู้อื่น และทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลง และนวัตกรรมเชิงพุทธ เกิดจากการนำคำว่า “นวัตกรรม” ผสมกับคำว่า “วิถีชีวิต” ซึ่งเป็นการท่องเที่ยวที่เน้นส่งเสริมภูมิปัญญาท้องถิ่น (สำนักส่งเสริมภูมิปัญญาท้องถิ่นและวิสาหกิจชุมชน กรมการพัฒนาชุมชน กระทรวงมหาดไทย, 2562) โดยไม่ใช่นำสินค้าที่มีความโดดเด่นของชุมชนออกไปวาง เสนอขายนอกแหล่งชุมชนอย่างที่เคยมีมา แต่เป็นการนำผู้คนจากข้างนอกเข้าไปสัมผัสวิถีชีวิต เรียนรู้วัฒนธรรมความเป็นอยู่ อาหารการกิน และแหล่งท่องเที่ยวของชุมชนนั้นๆ ซึ่งในการดำเนินชีวิตแบบวิถีชีวิตของชุมชนนั้นต้องเชื่อมโยงกันระหว่าง บ้าน วัด และโรงเรียน เพราะทั้ง 3 ส่วนจะขาดจากกันไม่ได้บ้านต้องอาศัยวัดในการสืบทอดภูมิปัญญาวัฒนธรรม ดั้งเดิม และการเรียนรู้โดยมีพระสงฆ์เป็นผู้นำ เพื่อให้ชุมชนหลังได้เรียนรู้สานต่อจากบรรพ

บุรุษ นั่นคือเยาวชนนักเรียนในโรงเรียนได้เรียนรู้ในภูมิปัญญา และอัตลักษณ์ของชุมชนตนเอง

ผ้าในสังคมและวัฒนธรรมที่จะกล่าวถึงนี้คือ “ผ้าคราม” หรือ “ผ้าย้อมคราม” ที่นำมาใช้เป็นปฏิบัติการบนเรือนกายที่เกี่ยวข้องกับการโอบ รัด มัด ผูกในวิถีชีวิตประจำวัน ตั้งแต่เกิดจนตาย ผ้าย้อมครามจึงเป็นภาพแทนของผ้าอื่นๆ ที่จะช่วยอธิบายปรากฏการณ์ของผ้าในมิติทางสังคมและวัฒนธรรมดั้งเดิมเป็นอย่างดี นอกจากนี้ยังจะทำให้มองเห็นพลวัตของผ้าย้อมครามในปัจจุบันที่ถูกกำหนดโดยกระแสโลกาภิวัตน์ ที่ทำให้บทบาทหน้าที่ที่เคยเป็นมาในอดีตของผ้าย้อมครามเปลี่ยนแปลงไป อีกทั้งกระบวนการสร้างวัฒนธรรมให้กลายเป็นสินค้าก็มีผลโดยตรงที่ทำให้ผ้าย้อมครามกลายเป็นสินค้าที่มีความต้องการจำนวนมาก และความต้องการที่มีอยู่มากนี้เองที่ส่งผลต่อกระบวนการผลิต เทคนิคหรือกรรมวิธีลวดลาย เป็นต้น (दनัย ซาทิพอด, 2558) ที่จะรับประกันความเป็นสินค้าทางวัฒนธรรมที่มีลักษณะเฉพาะตัวของอำเภอคำตากล้า ในจังหวัดสกลนคร

ดังนั้น ผ้าครามที่เกี่ยวข้องกับสังคมและวัฒนธรรมดั้งเดิมของชาวผู้ไทเกี่ยวข้องตั้งแต่เกิดจนตาย และผ้าครามเป็นผ้าที่อยู่ในความรับรู้ของชาวบ้านทั้งหญิงและชาย เด็ก ผู้ใหญ่ และผู้เฒ่าผู้แก่ เนื่องจากผ้าเข้าไปมีอิทธิพลต่อการดำเนินชีวิตประเพณีและพิธีกรรมบุญประเพณีต่างๆ จึงกล่าวได้ว่า ผ้ามีความสำคัญและอยู่ในการรับรู้ของชาวผู้ไทตั้งแต่เกิดจนตาย ในบริบททางสังคมและวัฒนธรรมดั้งเดิม ในสมัยก่อนไม่ได้ใช้ผ้าในการวัดฐานะทางสังคม และไม่ได้ใช้ผ้าเป็นเครื่องมือของการค้าขาย หากแต่เป็นสินน้ำใจและเครื่องไหว้ เครื่องแสดงความเคารพต่อญาติผู้ใหญ่ในประเพณีและพิธีกรรม จึงนับว่าผ้ามีบทบาทและคุณค่าทางด้านจิตใจมากกว่าคุณค่าทางเศรษฐกิจ ผู้วิจัยจึงมีความสนใจที่จะศึกษา การบูรณาการจัดการเรียนรู้วิถีเชิงพุทธเกี่ยวกับผ้าย้อมคราม ของชุมชนบ้านตาด อำเภอคำตากล้า จังหวัดสกลนคร เพื่อเป็นสร้างประโยชน์ให้กับชุมชน และต่อสังคมประเทศชาติต่อไป

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาสภาพวิถีเชิงพุทธเกี่ยวกับหัตถกรรมผ้าย้อมคราม ของชุมชนบ้านตาด ตำบลแพต อำเภอคำตากล้า จังหวัดสกลนคร
2. การบูรณาการจัดการเรียนรู้วิถีเชิงพุทธเกี่ยวกับหัตถกรรมผ้าย้อมคราม ของชุมชนบ้านตาด ตำบลแพต อำเภอคำตากล้า จังหวัดสกลนคร

3. แนวทางการบูรณาการจัดการเรียนรู้วิถีเชิงพุทธ: กรณีศึกษาหัตถกรรมผ้า
ย้อมคราม ของชุมชนบ้านตาด ตำบลแพต อำเภอคำตากล้า จังหวัดสกลนคร

วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยเรื่อง การบูรณาการจัดการเรียนรู้วิถีเชิงพุทธ และเสนอแนะกรณีศึกษา
หัตถกรรมผ้าย้อมคราม ของชุมชนบ้านตาด ตำบลแพต อำเภอคำตากล้า จังหวัดสกลนคร
เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Methodology Research) ผู้วิจัยได้ดำเนินการวิจัย
โดยใช้แบบสัมภาษณ์แบบวิเคราะห์ข้อมูลโดยใช้วิธีเชิงพรรณนาวิเคราะห์โครงสร้างการเก็บ
รวบรวมข้อมูลวิจัย

ประชากรที่ใช้ในการวิจัยครั้งนี้ ได้แก่ปราชญ์ชาวบ้าน จำนวน 5 ท่าน กลุ่มทอผ้า
ย้อมคราม จำนวน 12 ท่าน ครูโรงเรียนบ้านตาด จำนวน 3 ท่าน และพระสงฆ์วัดป่าบ้านตาด
จำนวน 2 รูป และได้กลุ่มเป้าหมาย ที่ใช้ในการวิจัยครั้งนี้ ได้แก่ ปราชญ์ชาวบ้าน จำนวน 5
ท่าน กลุ่มทอผ้าย้อมคราม จำนวน 10 ท่าน ครูโรงเรียนบ้านตาด จำนวน 3 ท่าน และ
พระสงฆ์วัดป่าบ้านตาด จำนวน 2 รูป รวม 20 คน/รูป ซึ่งผู้วิจัยใช้วิธีการเลือกแบบเจาะจง

ผลการวิจัย

1. สภาพการทำผ้าย้อมครามสืบทอดมาจากบรรพบุรุษ ชาวบ้านตาด เป็นหมู่บ้านที่
ย้ายมาจากฝั่งลาว พูดภาษาลาว มาอยู่อำเภออากาศอำนวย อำเภอคำตากล้าและอำเภอ
วานรนิวาส ฉะนั้นจึงมีวิถีชีวิตแบบเกษตรกรใช้ชีวิตแบบง่ายๆ ในสมัยก่อนผ้าย้อมครามทำใช้
เอง เป็นการสืบทอดมาจากคนรุ่นเก่า ผู้คนในหมู่บ้านทำนา ทำไร่ ทำสวน และมีการปลูกต้น
ครามเพื่อทำผ้าคราม ต่อมามีคนภายนอกรู้จัก จึงสร้างรายได้แก่ชุมชน

2. การบูรณาการจัดการเรียนรู้วิถีเชิงพุทธ มรรคมงคล 8 หลักธรรมที่ใช้การทำ
ผ้าย้อมครามมีความซื่อสัตย์ในตัวเอง มีความซื่อสัตย์ต่อลูกค้า หลักธรรมที่ใช้ในการทำงาน ใช้
ความซื่อสัตย์ต่อตนเองและคนอื่น ไม่ใช้สารเคมีในการย้อมผ้าคราม มีหลักธรรมที่ยึดเหนี่ยว
จิตใจผู้มาเยือนให้กลับมาชมผลิตภัณฑ์ผ้าย้อมครามอีก ด้วยการยิ้มแย้มแจ่มใสและจริงใจต่อ
ผู้มาเยือน มีความตั้งใจ ขยันและอดทนต่อหน้าที่ที่ได้รับมอบหมาย

3. แนวทางการบูรณาการจัดการเรียนรู้วัดวิถีเชิงพุทธ : กรณีศึกษาหัตถกรรมผ้า
ย้อมคราม เกิดจากความร่วมมือระหว่าง บ้าน วัด โรงเรียน โดยนำหลักธรรมมรรคมีองค์ 8
เป็นหลักธรรมที่ใช้ในการบูรณาการทำผ้าย้อมคราม มีความพอใจใฝ่รู้ตั้งใจทำ คิดบูรณาการ
ให้เกิดสิ่งใหม่ๆ นำมาพิจารณาเพื่อให้เกิดความสำเร็จ หลักในการยึดเหนี่ยวจิตใจต่อผู้มาเยือน
คือ การเอื้อเฟื้อแบ่งปัน มีน้ำใจไมตรี พุดจาอ่อนหวาน จริ่งใจ รู้จักกาลเทศะ ทำสิ่งที่เป็น
ประโยชน์ต่อผู้อื่น ให้เกิดความภาคภูมิใจ ตั้งใจทำงาน มีความสม่ำเสมอในการทำงาน ชยัน
และอดทนต่อหน้าที่ที่ได้รับมอบหมาย ยิ้มแย้มแจ่มใสต่อผู้มาเยือนในชุมชน

อภิปรายผลการวิจัย

1) การทำผ้าย้อมครามสืบทอดมาจากบรรพบุรุษ ชาวบ้านตาดเป็นหมู่บ้านที่ย้ายมา
จากฝั่งลาว พุทธภาษาลาว มาอยู่อำเภออากาศอำนวย อำเภอดงหลวง และอำเภอดงหลวง
นิवास ฉะนั้นจึงมีวิถีชีวิตแบบชาวนา ทำไร่ ทำนา ทำสวน ใช้ชีวิตแบบง่ายๆ ในสมัยก่อนผ้า
ย้อมครามทำใช้เองเป็นการสืบทอดมาจากคนรุ่นเก่าและผู้ใหญ่ในหมู่บ้านทำนา ทำไร่ ทำสวน
และมีการปลูกต้นครามทำผ้าคราม เมื่อมีคนภายนอกรู้จักนำผ้าครามไปใช้และได้รับความ
นิยมนมากขึ้น สามารถนำรายได้เข้าสู่ชุมชน สอดคล้องกับงานวิจัยของ ดนัย ขาทิพอด (2558)
ที่พบว่า ผ้าย้อมครามเป็นมรดกทางภูมิปัญญาของบรรพชนในอดีต เป็นภูมิปัญญาที่เกิดขึ้นมา
คู่กับการทอผ้าและวัฒนธรรมของผ้า การทอผ้าและการย้อมผ้าจึงเป็นกระบวนการขัดเกลา
ทางสังคมอีกรูปแบบหนึ่งของผู้หญิง ผ้าย้อมคราม ในอดีตถูกผลิตขึ้นเพื่อตอบสนองความ
ต้องการในการดำเนินชีวิต หากแต่ในปัจจุบัน เมื่อมีการรื้อฟื้นผ้าย้อมคราม ทำให้ผ้าย้อม
ครามกลายเป็นสินค้าทางวัฒนธรรมที่สำคัญ ของจังหวัดสกลนคร ภูมิปัญญาของผ้าย้อม
ครามถูกถ่ายทอดผ่านเรื่องราวและ เรื่องเล่าต่างๆ กว่าจะกลายมาเป็นผืนผ้าย้อมคราม จนทำ
ให้ถูกกำหนดเป็นยุทธศาสตร์ สำคัญของจังหวัดสกลนคร พร้อมทั้งมีการขับเคลื่อนเพื่อให้
ผ้าย้อมครามเป็นที่ยอมรับอย่างแพร่หลายในบริบทของโลกาภิวัตน์

2) ผ้าย้อมครามกับวิถีชีวิตความเป็นอยู่ของชุมชน ชุมชนบ้านตาดทำผ้าย้อมคราม
กันทั้งหมู่บ้าน ไม่ว่าจะเป็นย้อมมัดหมี่ จุ่มคราม ปลูกครามในที่ทำไร่ ปลายนา ทำใช้กันเอง และ
การทำผ้าครามมีการสอนเด็กเยาวชนในการย้อมคราม เพื่อจะเรียนรู้ในอนาคตข้างหน้า ทำ
เอกสารเรื่องผ้าครามเกี่ยวกับความเป็นมาของการทำผ้าย้อมคราม เพื่อประชาสัมพันธ์ต่อผู้มา

เยือน เพื่อให้รู้ว่านวัตวิถีของชาวชุมชนเป็นมาอย่างไร กับความเปลี่ยนแปลงในวิถีชีวิตผ้าย้อมครามของชุมชน ผ้าย้อมครามกับวิถีชีวิตความเป็นอยู่ของชุมชนแห่งนี้ เป็นการสืบทอดของผ้าย้อมครามมีบทบาทต่อวิถีชีวิตของชุมชนโดยส่วนหนึ่งรายได้นั้น มาจากผ้าย้อมครามทำให้วิถีชีวิตความเป็นอยู่ดีขึ้น และชุมชนมีรายได้เข้าชุมชนบ้านตาดทำผ้าย้อมครามทั้งหมู่บ้านด้วยการปลูกตามปลายนา และที่ดินว่างของแต่ละคนในชุมชน ใช้ครามที่ปลูกเองตามธรรมชาติ โดยการสอนให้ลูกหลาน และเด็กเยาวชนในหมู่บ้าน ชุมชนบ้านตาดทำผ้าย้อมครามกันทั้งหมู่บ้าน ครามที่ใช้เราปลูกเอง ครามปลูกที่ปลายไร่ ปลายนา ทำใช้กันเอง และการทำผ้าครามด้วยสีธรรมชาติ และยังมีการสอนเด็ก เยาวชนในการย้อมคราม ผ้าย้อมครามกับวิถีชีวิตความเป็นอยู่ของชุมชนเพื่อประชาสัมพันธ์ต่อผู้มาเยือนเพื่อให้รู้ว่านวัตวิถีของชาวชุมชนเป็นมาอย่างไรกับความเปลี่ยนแปลงในวิถีชีวิตผ้าย้อมคราม สอดคล้องกับวิจัยของ อนุรัตน์ สายทอง (2555) ซึ่งพบว่า ด้านรูปแบบของผ้าและการย้อมคราม ใช้รูปแบบและหลักการเดียวกัน กล่าวคือ รูปแบบของผ้าย้อม ครามของผู้ไทในเวียดนามใช้เส้นฝ้ายเส้นมือ ทอขัดสานเป็นผ้า ขาวแล้วย้อม และสร้างลายด้วยการทอขัดสานสลับสีขาว-น้ำเงิน รูปแบบของผ้าย้อมครามของผู้ไทใน สปป.ลาว ย้อมเส้นฝ้ายเส้น มือก่อนจึงทอขัดสานให้เกิดลายจากการสลับสีและมัดหมี่เส้นพุ่ง ส่วนรูปแบบของผ้าย้อมครามของผู้ไทในประเทศไทยใช้เส้นใยเรยอนมัดหมี่ เส้นพุ่ง นำเส้นใยไปย้อมก่อน แล้วจึงนำมาทอทั้งขัด สานและทอหลายตะกอ ด้านกระบวนการย้อมผ้าด้วยสีครามของผู้ ไททั้ง 3 ประเทศ ใช้การเตรียมน้ำย้อมด้วยการหมักเนื้อครามใน น้ำขี้เถ้าคล้ายกัน แตกต่างกันเฉพาะวัตถุดิบบางชนิด

3) ชุมชนจัดการเกี่ยวกับผ้าย้อมคราม เพื่อให้เกิดความสนใจกับนวัตวิถีของชุมชน จากบุคคลทั่วไปมีบุคคลภายนอกและอำเภอใกล้เคียงที่ได้เข้ามาศึกษาดูงานในหมู่บ้านในการทำผ้าย้อมคราม และวิถีชีวิตเกี่ยวกับผ้าย้อมครามในชุมชนบ้านตาด เพื่อการตลาด เพื่อขายออกจากต่างจังหวัด ทำเอกสารไว้เป็นลายลักษณ์อักษรขั้นตอนและวิธีการทำของผ้าย้อมครามเพื่อให้เกิดความสนใจต่อผู้ที่มาเยี่ยมชม เพื่อศึกษาดูงาน มีนักท่องเที่ยวต่างจังหวัดได้เข้ามาศึกษาดูงานในชุมชนมากขึ้นในกลุ่มงานผ้าย้อมครามมีการประชาสัมพันธ์โดยการออกสื่อโฆษณาต่างๆ การทำผ้าย้อมครามที่ขึ้นชื่อในหมู่บ้าน จึงมีผู้คนให้ความสนใจเข้ามาศึกษาดูงานในชุมชน ซึ่งสอดคล้องกับวิจัยของ สุทธิพงษ์ พูลเพิ่ม และจรีวัลย์ ภักดีวุฒิ (2558) ทำการวิจัย กลยุทธ์การพัฒนาผลิตภัณฑ์ผ้าไหมลายสาเกตบ้านห้วยหลิมสู่ตลาดอาเซียน พบว่าผู้ผลิตผ้าไหมลายสาเกตมีการใช้กลยุทธ์การพัฒนาผลิตภัณฑ์ผ้าไหมโดยรวมอยู่ในระดับมาก

ด้านที่มากที่สุด คือ ด้านส่วนประสมผลิตภัณฑ์ แนวทางการพัฒนาผลิตภัณฑ์ผ้าไหมลายสาเกตสู่ตลาดอาเซียน พบว่า ควรมีการพัฒนาเส้นไหมให้มีคุณภาพใช้สีที่สดใส สวยงาม ผสมผสานสีธรรมชาติ และมีลวดลายที่ชัดเจน อีกทั้งควรมีการพัฒนาเทคนิคการทอผ้าไหม และการตั้งราคาให้สอดคล้องกับตลาด การผลิตควรเน้นรูปแบบของผ้าไหมให้สอดคล้องกับผู้บริโภคมีการสร้างเรื่องราวของผ้าและการเพิ่มมูลค่าในการทอ รวมถึงมีการวางแผนในการทอและปรับปรุงผลิตภัณฑ์อยู่เสมอ

4) บ้าน วัด โรงเรียน ร่วมกันเรียนรู้และจัดการหัตถกรรมผ้าย้อมคราม ในการพัฒนาหัตถกรรมผ้าย้อมคราม การแบ่งรายได้ในชุมชนได้แบ่งการจัดการดังนี้ วัด 10 % โรงเรียน กลุ่ม 10 % กลุ่ม 10 % เพื่อพัฒนากลุ่มไว้สืบทอดต่อไป ในเมื่อกลุ่มผ้าย้อมครามของเราได้ขายจะเอากำไรมาบริหารให้กับ วัด โรงเรียน กลุ่ม กลุ่มเพื่อเอาไว้เป็นกองกลาง สอดคล้องกับวิจัยของ ธัญญธร ศรีวิเชียร (2560) พบว่าส่วนใหญ่เป็นเพศหญิง การศึกษาปริญญาตรี สถานภาพสมรส อาชีพรับราชการ รายได้อยู่ระหว่าง 20,001 – 25,000 บาท พฤติกรรมการใช้บริการร้านผ้าพื้นเมือง 1 – 5 ครั้ง/เดือน ส่วนใหญ่มาใช้บริการร้านผ้าพื้นเมืองในวันเสาร์ วันอาทิตย์ ลูกค้ามาร้านผ้าพื้นเมืองครั้งละ 2 – 3 คน เหตุผลคือชอบเป็นการส่วนตัว ลูกค้าให้ความสำคัญมากที่สุดทุกปัจจัย ได้แก่ กลยุทธ์การจัดระบบการแสดงผลผลิตภัณฑ์ รองลงไป คือ กลยุทธ์การสื่อสารการตลาดแบบบูรณาการ กลยุทธ์บุคลากร ทำงานเชิงรุก กลยุทธ์การสร้างสื่อบรรยากาศ กลยุทธ์คุณภาพผลิตภัณฑ์ และกลยุทธ์การจัดสภาพแวดล้อมดึงดูด

5) การสนับสนุนและแหล่งความรู้ หมู่บ้าน หรือกลุ่มย้อมครามในชุมชนเครือข่ายในชุมชนกลุ่มย้อมครามไปศึกษาดูงานต่างจังหวัดเพื่อเรียนรู้ และนำมาปรับปรุงกับผ้าย้อมคราม การสนับสนุนและแหล่งความรู้ส่วนมากจากพ่อ แม่ ผู้เฒ่า ผู้แก่ ในชุมชน และอีกอย่าง คือไปศึกษาดูงานที่อื่น การย้อมครามในชุมชนได้ข้อมูล และแหล่งการเรียนรู้ใหม่ๆ จากสื่อเครือข่ายในชุมชน และการไปศึกษาดูงาน จากสื่อ เครือข่ายในชุมชน ในวัด ในโรงเรียน และการไปศึกษาดูงาน การสนับสนุน และแหล่งความรู้ส่วนมากจากเครือข่าย จากหมู่บ้านจากวัด และไปศึกษาดูงาน การสนับสนุนจากองค์การบริหารส่วนตำบลการถ่ายทอดของปราชญ์ชาวบ้าน การออกงานแสดงสินค้าต่างๆ ในอำเภอ และการไปศึกษาดูงาน การถ่ายทอดของปราชญ์ชาวบ้าน สอดคล้องกับวิจัยของ ชูชีพ เอื้อการณ์และคณะ (2557) ซึ่งพบว่า นโยบายการส่งเสริมและพัฒนาอุตสาหกรรมสิ่งทอไทย ประกอบด้วยทิศทาง และเป้าหมายของนโยบาย ยุทธศาสตร์ แผนแม่บท ทั้งส่วนที่เป็นของรัฐบาล กระทรวงอุตสาหกรรม หน่วยงาน

ภาครัฐที่อยู่ภายนอกสังกัดกระทรวงอุตสาหกรรม และหน่วยงานเอกชนมีทิศทาง และเป้าหมายสำคัญ คือ เป้าหมายทางด้านการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจโดยการสร้างขีดความสามารถในการแข่งขัน และเป้าหมายทางสังคม และสิ่งแวดล้อม ส่วนระดับการส่งเสริมและพัฒนาอุตสาหกรรมสิ่งทอไทยเพื่อการแข่งขันระดับโลกอยู่ในระดับปานกลาง องค์ประกอบการส่งเสริม และพัฒนาอุตสาหกรรมสิ่งทอไทยเพื่อการแข่งขันในระดับโลก ประกอบด้วย 6 องค์ประกอบ คือ 1) ประสิทธิภาพการผลิต 2) คุณภาพ สินค้า 3) ข้อมูลการตลาด 4) แรงงาน 5) นโยบายระหว่างประเทศและกฎหมาย และ 6) ความสามารถในการแข่งขัน

6) หลักธรรมที่ใช้ในการทำหัตถกรรม ผ้าयोอมคราม ให้อยู่ร่วมกันมรรคมีองค์ 8 หลักธรรมที่ใช้การทำผ้าयोอมคราม มีความซื่อสัตย์ในตัวเองและลูกค้า หลักธรรมที่ใช้ในการทำงาน อิทธิบาท 4 ใช้ความซื่อสัตย์ต่อตนเองและคนในกลุ่ม ไม่ใช้สารเคมีในการย้อมผ้าคราม โดยมรรคมีองค์ 8 สัมมาสังกัปปะ คือชุมชนทำผ้าयोอมครามใช้หลักคิดดีทำดีในการทำงานอยู่ร่วมกันเอาใจใส่ซึ่งกันและกันในชุมชน สัมมากัมมันตะ การงานชอบในสิ่งที่ทำได้ทำงานเพื่อให้เกิดคุณภาพกับผ้าयोอมครามให้ดีที่สุด สัมมาสมาธิ การทำงานกับผ้าयोอมครามตั้งใจมีสมาธิเพื่อผลผลิตให้มีคุณภาพต่อผู้บริโภคมีความวิริยะอุตสาหะ เพื่อให้เกิดความพึงพอใจต่อลูกค้าผู้มาเยือน อิทธิบาท 4 ฉันทะ หมายถึงความรักในสิ่งที่ทำคือความพอใจ ความรักใคร่ ความยินดีและความชอบวิริยะ หมายถึงความเพียรในการทำผ้าयोอมคราม ความบากบั่นอดทน ความมานะต่อสู้กับความลำบาก ความพยายามต่อสู้กับสภาพแวดล้อมที่เกิดขึ้น จิตตะ หมายถึง ความไม่ทอดทิ้ง สิ่งนั้นๆ ไปจากความรู้สึกของตัว ทำสิ่งซึ่งเป็น วัตถุประสงค์ ทำให้เด่นชัด อยู่ในใจเสมอและมีสมาธิอยู่เต็มที่มีมังสา หมายถึงความสอดส่องใน เหตุผลแห่งความสำเร็จ เกี่ยวกับเรื่องนั้นๆ ให้มีความลึกซึ้งยิ่งๆ ขึ้นไปตลอดเวลาทำให้เกิดปัญญา สอดคล้องกับแนวคิดของ พระสมุห์พรเลิศ วิสุทฺธสีโล (2557) ที่กล่าวถึงมรรคมีองค์ 8 ว่าเป็นหลักธรรมที่แสดงถึงทัศนะและปัญญา โดยให้เดินทางสายกลาง อันนำไปสู่ความสงบและความหลุดพ้น มีอยู่ 8 ประเภท คือ (1) สัมมาทิฏฐิ คือความเข้าใจถูกต้อง (2) สัมมาสังกัปปะ คือความเข้าใจถูกต้อง (3) สัมมาวาจา คือการพูดจาถูกต้อง (4) สัมมากัมมันตะ คือการกระทำถูกต้อง (5) สัมมาอาชีวะ คือการดำรงชีพถูกต้อง (6) สัมมาวายามะ คือความพากเพียรถูกต้อง (7) สัมมาสติ คือการระลึกประจำใจถูกต้อง และ (8) สัมมาสมาธิ คือการตั้งใจมั่น

ถูกต้อง เป็นหลักธรรมอันเป็นข้อปฏิบัติทางจิตจึงละเอียดอ่อนลึกซึ้งมากกว่าหลักธรรมอันเป็นข้อปฏิบัติทางกาย

7) หลักธรรมที่ยึดเหนี่ยวจิตใจของผู้มาเยือนให้คนชอบ และอยากมาชมผลิตภัณธ์ผ้า ย้อมครามตั้งใจทำขยัน และอดทนต่อหน้าที่ ที่ได้รับมอบหมายให้อยู่หมัดแน่นใส่ต่อผู้มาเยือน ในชุมชน หลักธรรมที่ยึดเหนี่ยวจิตใจของผู้มาเยือน คือ สังคหวัตถุ 4 ได้แก่ ทาน คือการให้ผู้ที่มาเยือนเกิดความคิดถึง ให้คุณภาพที่ดีกับผู้บริโภค ให้ความประทับใจกับผู้ที่มาพบเห็น มาแล้วอยากมาอีก ปิยวาจา คือกล่าวคำที่สุภาพพูดจาไพเราะยิ้มแย้มแจ่มใสไม่เสแสร้งใช้คำอ่อนหวาน สمانสามัคคี ให้เกิดไมตรีและเกิดความรักใคร่นานับถือ ตลอดถึงคำแสดงประโยชน์ประกอบด้วยเหตุผลเป็นหลักฐานจูงใจให้นิยมยินดีต่อผู้มาเยือน อัตถจริยา หมายถึง การประพฤติประโยชน์ให้กันและต่อชุมชน สังคมที่อยู่อาศัย สิ่งใดที่เป็นโทษต่อตนเองและผู้อื่นควรละเว้นไม่กระทำ การประพฤติตนให้เป็นประโยชน์สามารถปฏิบัติได้ทั้งกาย วาจา ใจ ในทุกเวลาและทุกโอกาส สมนัตตา หมายถึง ทำตนเสมอต้นเสมอปลาย การปฏิบัติสม่ำเสมอในชนทั้งหลาย และเสมอในสุขทุกข์โดยการแก้ไข ตลอดถึงการวางตัวเหมาะสมแก่ฐานะ ภาวะบุคคลและสิ่งแวดล้อมถูกต้องตามประเพณีและวัฒนธรรม สอดคล้องกับแนวคิด พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต) (2550) สังคหวัตถุ 4 หมายถึง คุณธรรมที่เป็นเครื่องยึดเหนี่ยวใจคน ผูกใจคนและประสานหมู่ชนให้มีความสามัคคี เป็นหลักธรรมที่ทำให้คนเป็นที่รัก เป็นที่ชอบใจของคนทั่วไปเป็นการปลูกไมตรีเต็มหัวใจต่อกัน ทำให้สังคมเป็นสุข ดังคำสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าซึ่งเป็น สังคหธรรมที่ผู้ปฏิบัติตามทุกคนย่อมสามารถรู้แจ้งเห็นจริงได้ด้วยตนเองและทำให้ผู้ปฏิบัติพันธุทุกข์เข้าถึงความสุขและความบริสุทธิ์ภายในได้จริง ธรรมะของพระพุทธองค์เป็นความรู้อันบริสุทธิ์ เป็นธรรมโอสถขนานเอก ที่สามารถเยี่ยวยารักษาจิตใจของมวลมนุษยชาติให้หลุดพ้นจากความโลภ ความโกรธ ความหลง เพราะเมื่อใจปราศจากสิ่งเหล่านี้ ใจย่อมสะอาดบริสุทธิ์ มีอานุภาพและเกิดเป็นความเมตตากรุณา ปราณี มีแต่ความรักความปรารถนาดีต่อกัน

8) หลักธรรมที่ใช้ในการผลิตซื้อขายหัตถกรรมผ้าย้อมครามหลักธรรมที่ใช้มีธรรมมีองค์ 8 ในการผลิต การขายมีความซื่อสัตย์ ต่อลูกค้า ไม่เอาเปรียบต่อผู้บริโภค สัมมาอาชีวะ คือการเลี้ยงชีวิตในทางที่ชอบ มีความซื่อสัตย์ต่ออาชีพของตนเองในการผลิตผ้าย้อมคราม ไม่ใช้สารเคมีมาเจือปน ใช้จากธรรมชาติเท่านั้น และมีความสุจริต มีคุณธรรม คงเส้นคงวา ซื่อสัตย์จริงใจ ไม่คิดคดทรยศ ไม่หลอกลวง ไม่แสวงหาผลประโยชน์แก่ตนเองและผู้บริโภค

สัมมาทิฐิ คือความเห็นชอบ ที่ถูกต้องตรงกับความจริงโดยการปฏิบัติต่อหน้าที่ของตนเสมอ
ต้นเสมอปลาย ไม่ทุจริตต่อตนเอง และสร้างความศรัทธาแก่ผู้มาเยือนมีความเชื่อมั่นในตนเอง
และมีต่อชุมชน สัมมาวาจา คือการเว้นจากการพูดเท็จ พูดคำหยาบ ส่อเสียด สอดคล้องกับ
วิจัยของ พระสมุห์พรเลิศ วิสุทฺธสีโล (2557) ได้ศึกษาเรื่อง มรรคมีองค์ 8 เพื่อการบรรลุธรรม
ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท ซึ่งสรุปได้ตามนัยพระพุทธศาสนา มรรคมีองค์ 8 สรุปลงใน
สิกขา 3 ได้แก่ ศีล สมาธิ และปัญญา ผู้เจริญตามมรรคมีองค์ 8 บริบูรณ์แล้วย่อมได้จึงเป็น
เหตุให้เกิดวิชา คือ ความรู้ ความรู้ทั่วถึงตามความเป็นจริง มีลักษณะสามารถต่อวิชาให้
ขาดสิ้น วิชาเปรียบเหมือนแสงสว่าง เพราะเป็นแสง สว่างที่ส่องทางดำเนิน เพื่อความหลุด
พ้นทุกข์ทั้งในปัจจุบัน และอนาคตได้ ซึ่งก็มีศัพท์ที่เป็นชื่อใช้แทนกันได้ เช่น ญาณ ปัญญา
วิปัสสนา และสัมมาทิฐิ เป็นต้น

9) การบริหารกลุ่มผ้าย้อมครามในชุมชน การบริหารในกลุ่มผ้าย้อมครามนั้นได้
บริหารจัดการแผนกที่ชัดเจนในการทำงาน มีหน้าที่รับผิดชอบของแต่ละแผนก การบริหารใน
กลุ่มผ้าย้อมครามนั้นได้บริหารจัดการแผนกที่ชัดเจนในการทำงาน มีประธานกลุ่มผ้าย้อม
คราม รองประธานกลุ่ม มีเลขาธุการ มีเหรัญญิก มีการแนะนำการทำงาน และการตลาด
สอดคล้องกับวิจัยของ Branda Neidigh (2001) ทำการศึกษาอุตสาหกรรมสิ่งทอใน
สหรัฐอเมริกา จากอุตสาหกรรมดั้งเดิม สู่ยุคที่ประสบความสำเร็จจากเทคโนโลยีใหม่ๆ และ
วิธีการผลิตมีการบริหารห่วงโซ่อุปทาน การควบคุมสินค้าคงคลัง และกระบวนการขาย มีการ
พัฒนามากกว่า 100 ปี ผ่านจุดที่ต้องปิดกิจการ การย้ายฐานไปเม็กซิโก และเมืองอื่นๆ ที่มี
ต้นทุนแรงงานและวัตถุดิบต่ำกว่า แต่ปัจจุบันจนกระทั่งการเติบโตของการค้า E-Commerce
จุดประสงค์เพื่อศึกษาสภาพปัจจุบันของอุตสาหกรรมในเชิงการจัดการจัดการ ซัพพลาย
เชน (Supply chain) การควบคุมสินค้าคงคลัง การขายผ่านช่องทางอิเล็กทรอนิกส์นำไปสู่
การได้เปรียบในการแข่งขัน และศึกษายุทธศาสตร์การใช้ E-Commerce ในอุตสาหกรรมสิ่ง
ทอ ผลการศึกษานำเสนอยุทธศาสตร์ 1) มุมมองของการพิจารณาระหว่างผู้ผลิตที่จัด
เตรียมการบริหารที่สร้างมูลค่าเพิ่มการบริการ กับความต้องการของผู้บริโภค จะต้องร่วมกับการ
มุ่งใจกับยุทธศาสตร์ความต้องการของผู้บริโภค จะเป็นไปตามวัฏจักรชีวิตของผลิตภัณฑ์
ผู้ผลิตต้องรับตามวัฏจักร ถ้าไม่พิจารณาตำแหน่งและไม่เปลี่ยนแปลงแนวทางอุตสาหกรรม
ใหม่ก็จะส่งผลทางลบต่อองค์กร 2) การเป็นผู้นำด้านเทคโนโลยี จะต้องหาเทคนิคใหม่ กับ

ตามผู้นำอื่น จึงถือเป็นโอกาสในการแก้ปัญหา และ 3) โครงสร้างของผู้บริโภคถูกกำหนดได้ ต้องพิจารณาร่วมกับผู้บริโภคใหม่ด้วย

10) ข้อเสนอแนะในการพัฒนานวัตกรรมวิถีเชิงพุทธหัตถกรรมผ้าย้อมคราม อนุรักษ์ และ สืบทอดรุ่นต่อรุ่นและพัฒนาฝีมือให้มีความหลากหลายในการทำให้ผู้มาเยือนมีความ ประทับใจมากที่สุด และพัฒนาฝีมือให้มีความหลากหลายในการทำให้ผู้มาเยือนมีความ ประทับใจมากที่สุด ให้รู้ว่าชุมชนเรามีอะไรดี มีลายใหม่มาเรื่อยๆ เพื่อตอบสนองต่อความ ต้องการของลูกค้า มีความทันสมัยในรูปแบบ และลวดลาย อนุรักษ์สืบทอดรุ่นต่อรุ่นและ พัฒนาฝีมือให้มีความหลากหลายในการทำให้ผู้มาเยือนมีความประทับใจมากที่สุด ให้รู้ว่า ชุมชนเรามีอะไรดีโดยใช้หลักธรรม มรรคมีองค์ 8 สังคหวัตถุ 4 และอิทธิบาท 4 สัมมาอาชีพะ การเลี้ยงชีวิตในทางที่ชอบโดยใช้หลักธรรม มีความซื่อสัตย์ต่ออาชีพของตนเองในการผลิตผ้า ย้อมคราม ไม่ใช่สารเคมีมาเจือปน ใช้จากธรรมชาติเท่านั้น และมีความสุจริต มีคุณธรรม คง เส้นคงวา ซื่อสัตย์จริงใจ ไม่คิดคดทรยศ ไม่หลอกลวง ไม่แสวงหาผลประโยชน์แก่ตนเองและ ผู้บริโภค

ข้อเสนอแนะ

จากผลการวิจัยครั้งนี้ ซึ่งมีข้อเสนอแนะที่ควรปรับปรุงจากผลวิจัยและจากทัศนคติ ความคิดเห็นของผู้ตอบแบบสอบถามและผู้ให้สัมภาษณ์ ซึ่งสรุปเป็นประเด็นได้ ดังนี้

1. ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

- 1) รัฐบาลควรให้การสนับสนุนทั้ง บ้าน วัด โรงเรียน
- 2) หน่วยงานเกี่ยวข้องกับ บ้าน วัด โรงเรียน ให้ความสำคัญและส่งเสริมฝ้ายเส้น มือเป็นผ้าย้อมธรรมชาติ 100 เปอร์เซ็นต์ ควรเลือกเส้นใยคือฝ้ายเรยอน (Rayn) เรียกอีกอย่าง หนึ่งว่าฝ้ายสีกง เพื่อจะพัฒนาอย่างยั่งยืน

2. ข้อเสนอแนะเพื่อการนำไปใช้

- 1) หน่วยงานที่เกี่ยวข้องควรนำผลการวิจัยไปประยุกต์ใช้กับชุมชนของตนเอง
- 2) ควรส่งเสริมการบูรณาการจัดการเรียนรู้วิถีเชิงพุทธ: กรณีศึกษาหัตถกรรม ผ้าย้อมครามของชุมชนบ้านตาด อำเภอคำตากล้า จังหวัดสกลนคร กับบ้าน วัด โรงเรียน ด้วย

3. ข้อเสนอแนะในการวิจัยครั้งต่อไป

1) ควบคู่การศึกษาวิจัยในเชิงปริมาณเกี่ยวกับการบูรณาการจัดการเรียนรู้วิถีชีวิตเชิงพุทธ: กรณีศึกษาหัตถกรรมผ้าย้อมครามของชุมชนบ้านตาด อำเภอคำตากล้า จังหวัดสกลนคร

2) ควบคู่การศึกษาวิจัยการบูรณาการจัดการเรียนรู้วิถีชีวิตเชิงพุทธ: กรณีศึกษาหัตถกรรมผ้าย้อมครามของชุมชนอื่น ๆ ด้วย

เอกสารอ้างอิง

ชูชีพ เอื้อการณ์และคณะ. (2557). *วิจัยแนวทางการส่งเสริมและพัฒนาอุตสาหกรรมสิ่งทอไทยเพื่อการแข่งขันระดับโลก*. ปทุมธานี: มหาวิทยาลัยราชภัฏวไลยอลงกรณ์ในพระบรมราชูปถัมภ์.

ดนัย ขาทิพอด. (2558). ผ้าย้อมคราม: การทำวัฒนธรรมให้กลายเป็นสินค้าในกระแสโลกาภิวัตน์. *วารสารไทยศึกษา*. 10(2), 87-116.

ธัญญธร ศรีวิเชียร. (2560). *กลยุทธ์การตลาดบริการสำหรับธุรกิจร้านผ้าพื้นเมืองในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ*. มหาสารคาม: มหาวิทยาลัยมหาสารคาม.

พระสมุห์พรเลิศ วิสุทธสีโล. (2557). *การศึกษามรรคมืองค์ 8 เพื่อการบรรลุนิพพานในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท*. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา. บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต). (2550). *พระพุทธศาสนาพัฒนาคนและสังคม*. กรุงเทพฯ: กรมการปกครอง.

สุทธิพงษ์ พูลเพิ่ม และจรีวัลย์ ภักดีวุฒิ. (2558). *กลยุทธ์การพัฒนาผลิตภัณฑ์ผ้าไหมลายสากเกตบ้านห้วยหลิมสู่ตลาดอาเซียน*. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์.

สำนักส่งเสริมภูมิปัญญาท้องถิ่นและวิสาหกิจชุมชน กรมการพัฒนาชุมชน กระทรวงมหาดไทย. (2562). สืบค้นเมื่อ 29 สิงหาคม 2562 จาก <https://cep.cdd.go.th/otop>.

อนรรตน์ สายทอง. (2555). *ไหมย้อมครามธรรมชาติ ในวารสารวิทยาศาสตร์ มข.* ขอนแก่น: มหาวิทยาลัยขอนแก่น,

Branda Neidigh. (2001). *An Analysis of E-commerce Integration in the Textile Industry*. Retrieved May 5, 2019. from <http://www.Ecorridors>.